

УДК 811.161.2'37'367.625

СПЕЦИФІКА СЕМАНТИКО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СТАНІВ СПОКОЮ

Довбня Л.Е.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Главацька Л.І.

Вінницький національний медичний університет
імені М.І. Пирогова

У статті аналізуються процеси розвитку семантики чотирьох праслов'янських за походженням лексем на позначення станів спокою (*спати, лежати, сидіти, стояти*) в українській мові. За висновками американського мовознавця М. Сводеша лексеми на позначення вказаних станів є в будь-якій мові незалежно від культурної історії нації – її носія, тобто входять до основного словникового фонду. У зв'язку з доволі тривалим періодом функціонування в мові та з особливостями асоціативного мислення людини вказані лексеми зазнали семантичних змін, що врешті-решт призвело до творення в них розгалужених семантичних структур. Здійснений у дослідженні історико-лінгвістичний аналіз семантики лексем на позначення станів спокою засвідчує особливу продуктивність і регулярність метафоричних транспозицій у межах кожної зазначеної лексеми. Доволі активною є й метонімізація, однак вона є локальною і фіксується в окремих лексичних одиницях.

Ключові слова: стани спокою, дієслова, семантичні зміни, семантична історія, трансформаційні процеси, метафоризація, метонімізація.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві вченими приділяється значна увага питанням розвитку та функціонування української лексики загалом та окремих її груп. Комплексно досліджується власне українська й запозичена лексика, розглядаються семантико-словотвірні аспекти поповнення словникового складу, актуалізованого політичними змінами в житті українського суспільства. Розвідки в зазначеній сфері спрямовані на виявлення особливостей, які засвідчують ідею про системність лексики й семантики. Задля об'єктивності дослідження системних відношень доцільно розглянути лексику основного словникового фонду, одиниці якого активно функціонують упродовж багатьох епох, унаслідок чого фіксують у своїх семантичних структурах розгалужену систему значень, що розвинулася внаслідок асоціативного мислення людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження аспектів лексичної семантики перебувало й залишається в полі зору українських і зарубіжних лінгвістів. До скарбниці української і світової семасіології ввійшли потужні праці О.О. Тараненка, М.П. Кочергана, Ж.П. Соколовської, В.М. Русанівського, Д.М. Шмельова, В.Г. Гака, О.М. Шрамма, Н.Д. Арутюнової та інших мовознавців, у яких висвітлюються загальні й окремі питання теорії семантики слова, особливості трансформаційних змін їхніх лексичних значень у порівняльно-історичному й типологічному аспектах. Так, у них аналізуються найзагальніші тенденції та конкретні семантичні процеси, які спричиняють розвиток похідних значень слів [6; 10; 11], розглядаються шляхи розвитку міжмовних омонімів унаслідок семантико-трансформаційних змін [5], описуються шляхи розвитку вторинних семем праслов'янських за походженням слів основного лексичного фонду, що належать до різних частин мови [2; 3] тощо. Зокрема «...дієслово як містка лінгвістична оди-

ниця зазнає значних семантичних змін, а тому досить важливо визначити закономірності розвитку його похідних семем. Дієслова, подані у групі понять М. Сводеша, – дуже давня частина лексики української мови, яка є досить активною у функціональному аспекті» [2, с. 34].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість напрацювань у зазначеній сфері слід констатувати, що залишається частина матеріалу, недостатньо охопленого увагою дослідників. До нього належить і праслов'янська за походженням лексика української мови, яка входить до основного словникового складу, зокрема історія її семантичного розвитку, що передбачає аналіз як ядра, так і периферії семантичної структури її складників, а також шляхів її розгалуження.

«Відомо, що американський лінгвіст М. Сводеш ... запропонував так званий інструмент, що являє собою стандартизований перелік базових лексем певної мови. Згідно з висновками цього вченого в будь-якій мові є слова для позначення незалежних від культурної історії нації реалій» [3, с. 44]. Власне до таких лексем і належать досліджувані нами дієслова.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз історії семантичного розвитку чотирьох праслов'янських за походженням дієслівних лексем на позначення станів спокою в українській мові, з'ясування специфіки трансформаційних процесів у їх межах.

Виклад основного матеріалу. Тематична група «Назви станів спокою» складається з дієслів *спати, лежати, сидіти, стояти*. Домінантним процесом у їхній семантичній історії є метафоризація. Закономірно, що для слів, основним значенням яких є стан спокою, найактивнішими при творенні метафоричних семем стають семи 'спокій' та 'статичність'. Саме під їхнім впливом отримують розвиток метафоричні семемі дієслова *спати* «перебувати у стані сну», яке походить від *сон* (< прасл. **szpnъ* «фізіологічний

стан спокою, який настає періодично»). Ці похідні семемі формуються в епоху становлення української національної мови. Так, сема 'спокій' спричиняє появу лексико-семантичного варіанта «бути безлюдним; стихнути», «перебувати у стані повного спокою, нерухомості», «бути пасивним, в'ялим, бездіяльним» [8, т. IX, с. 493-494]; у формуванні значення «покоїтися (про померлого)» [Там само] вона супроводжується семантичним елементом 'горизонтальне положення'. У семантичній історії слова *спати* домінує метафора. Метонімія спричиняє розвиток лише одного лексико-семантичного варіанта – «бути у статевому зв'язку; здійснювати статевий акт» [Там само]. У цьому випадку в основі метонімічного перенесення лежить суміжність процесів у просторі та часі. Семантична трансформація лексеми *спати* полягає в розвитку похідних значень (у більшості випадків – метафоричних) при збереженні праслов'янського як основного.

Подібних семантичних змін зазнає і дієслово *лежати* (< прасл. **ležati* < **legēti* «перебувати в горизонтальному положенні (про людину, тварину)» [4, т. III, с. 212-213]. У процесі історичного розвитку воно набуло системи похідних лексико-семантичних варіантів, частина яких із плином часу вийшла з ужитку. Його вихідне (первинне) значення протягом багатьох століть уживалося як основне; у цій же функції воно успадковане сучасною українською мовою.

Дані лексикографічних видань засвідчують наявність розгалуженої семантичної структури дієслова *лежати* в X–XIV ст. Так, у цей час від його основного значення відокремлюються похідні (вторинні): «бути похованим, покоїтися» (спеціалізація праслов'янського), «здійснювати статевий акт» (метонімія, зумовлена часовою і просторовою суміжністю процесів), «зберігатися де-небудь без використання» (метафора, зумовлена інтегральною семою 'статичність'), «зберігатися; покривати землю (про сніг)» (метафора, викликана інтегральним семантичним елементом 'горизонтальне положення') та семантично аналогічне до останнього «стояти, розташовуватися військом де-небудь» (якщо уявити військо як суцільну масу, то виникають асоціації з чимось таким, що займає горизонтальне положення, тому що довжина й ширина більші, ніж висота; створюється враження, що ця спільна маса лежить). Не всі зазначені лексико-семантичні варіанти є однаково стійкими; зокрема, семемі «здійснювати статевий акт» та «стояти, розташовуватися військом де-небудь» у процесі історичного розвитку слова втрачаються. Решта значень успадковується пізнішими мовними епохами. Згодом аналізоване дієслово починає вживатися в лексико-семантичному варіанті «хворіти», в основі творення якого – метонімічна транспозиція (суміжність процесів). Він теж успадкований сучасною українською мовою.

Отже, досліджуване дієслово набуває системи похідних лексико-семантичних варіантів (частіше – метафоричних) при успадкуванні праслов'янського значення як основного.

Стан спокою може виражатися і дієсловом *стояти* «перебувати у стоячому положенні» (< **stojiti* < **stōti* «ставати») [12, т. III, с. 769]. Уже в давньоукраїнську (давноруську) епоху

до складу семантичної структури слова входило основне (праслов'янське) значення «перебувати у стоячому положенні» та похідні від нього (метафоричні), які розвинулися на основі спільних сем 'статичність' і 'тривалість'. Це лексико-семантичні варіанти «не рухатися, затримуватися» і «залишатися» [9, т. III, с. 527–529]. У цей же час у межах лексеми *стояти* спостерігаються й інші метафоричні відношення: такі, що базуються на спільності семантичного елемента 'наявність опори'. Разом із семою 'впевненість' він дає поштовх до розвитку значення «керувати» [Там само]. У період XIV–XVII ст. у дієслові *стояти* розвиваються нові метафоричні лексико-семантичні варіанти: «розміщуватися» та «займати бойову позицію для ведення військових дій» [5, т. II, с. 391]. У Словнику староукраїнської мови XI–XVII ст. наводиться омонім *стоять*² «мати ціну; коштувати» [Там само] до слова *стоять*¹ «перебувати у стоячому положенні». Можна припустити наявність етимологічного зв'язку між ними. У такому випадку є два реальні шляхи виникнення дієслова *стоять*²: метонімія (суміжність процесів) і метафора (наявність спільних сем 'статичність' і 'тривалість'). Із плином часу остання семема втрачається.

Паралельна дія сем 'статичність' і 'тривалість' сприяє відокремленню від основного значення семемі «перебувати», «триматися на певному рівні», «бути на світі, існувати» [1, т. IV, с. 212]. На основі спільності семантичного елемента 'вертикальне положення' оформляється лексико-семантичний варіант «перебувати десь, у чомусь у вертикальному положенні (про предмети)» [8, т. IX, с. 742]. Потенційні семи 'опора', 'впевненість' і 'твердість' здатні актуалізуватися як у ранні мовні епохи, так і в сучасній українській мові, даючи початок метафоричним семемам «заступатися», «захищатися» і «дотримуватися певного погляду, наполягати на якомусь твердженні» [Там само]. Усі названі семемі досить активно функціонують у сучасній українській мові.

У деяких випадках спостерігається перехрещення похідних лексико-семантичних варіантів слів *стояти* й *сидіти* (< прасл. **sēdēti* «перебувати в сидячому положенні»). Останнє зазнає семантичної еволюції, результатом якої є формування значної кількості похідних семем.

Частина їх розвинулася в давньоукраїнську епоху. Це, зокрема, метафоричні лексико-семантичні варіанти: «стояти» (при його виникненні актуалізується семантичний елемент 'відсутність руху; стан спокою'): «Нынѣ сѣдить на колѣноу и холопомъ называеъ» [9, т. III, с. 890], «залишатися» (спільний семантичний інваріант 'відсутність переміщення; статичність') та аналогічний до нього «перебувати під наглядом, в ув'язненні»: «И сдоумаша, ако згонити княза своего Всѣволода, и вѣсадиша вѣ... дворъ..., и стражь е стражахоу днь и ношь съ оруужиємъ, л' моужь на днь, и сѣде в мѣсацѣ» [Там само, с. 391], а також «перебувати де-небудь» (спільні семи 'локальність', 'статичність'). Значення «перебувати на престолі, володіти» [Там само] формується під дією комбінованого семантичного процесу, у якому паралельно діють метонімія (суміжність процесів), метафора (спільні семи 'статичність' і 'локальність') та конденсація в межах синтагми

сидіти на престолі. У цей же час метонімічні контексти сприяють формуванню лексико-семантичного варіанта «чинити облогу» [Там само], в основі якого, можливо, модель «результат дії → сама дія» або суміжність процесів.

Не всі вказані семми успадкувалися наступними мовними епохами. Деякі з них у процесі історичного розвитку мови втрапилися. Це, зокрема, семми «чинити облогу» і «володіти»; решта ж увійшла до складу сучасної семантичної структури дієслова *сидіти*. Пізнішим утворенням є метонімічний лексико-семантичний варіант «проходити курс навчання, набувати певних знань (повторно)» [8, т. IX, с. 159], який формується в результаті суміжності процесів у часі, та метафоричний «перебувати у стані бездіяльності або спокою» (спільна сема 'спокій'). За аналогією до давньоукраїнського значення «перебувати на престолі, володіти» в сучасній українській мові розвивається лексико-семантичний варіант «займати певну посаду, виконувати певні обов'язки» [Там само].

У семантичній історії дієслова *сидіти* домінує метафорична транспозиція, яка призво-

дить до формування системи похідних лексико-семантичних варіантів за умови збереження праслов'янського значення як основного. Утворення полісемія має радіальний характер.

Висновки. Отже, слова, які входять до тематичної групи «Назви станів спокою», у своїх семантичних структурах мають подібні утворення, що призводить до перехрещення семем різних слів (синонімії) та наявності аналогічних лексико-семантичних варіантів.

Проведене дослідження засвідчує, що в межах дієслівної семантики здійснюється транспозиція зі сфери фізичної до сфери психічної і духовної; саме вона формує радіальний тип полісемії. Окрім того, слід констатувати, що всі проаналізовані лексеми зберігають первинне (праслов'янське) значення як основне.

Перспективи подальших розвідок в обраному напрямі лінгвістичних досліджень полягають в аналізі та описі розвитку семантики українських дієслів інших тематичних груп, що входять до основного словникового фонду, з метою виведення загальних закономірностей історії їх формування від праслов'янського періоду до наших днів.

Список літератури:

1. Грінченко Б.Д. Словарь української мови в 4-х томах / Б.Д. Грінченко. – К.: АН УРСР, 1958–1959.
2. Довбня Л.Е. Семантичні зміни праслов'янських дієслів на позначення основних дій і процесів в українській та російській мовах / Л.Е. Довбня, Т.І. Товкайло // *Studia slavistyczne: etnolingwistyka i komunikacja międzykulturowa*. – 2. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015. – С. 33–44.
3. Довбня Л.Э. Семантические изменения в структурах общеславянских имен существительных, сохранивших первичное значение в русском и украинском языках (на материале тематической группы «Названия частей тела человека и животных») / Л.Э. Довбня // *Филологические науки. Научные доклады высшей школы: Международный научный журнал*. – 2014. – № 1. – С. 43–56.
4. Етимологічний словник української мови в 7-ми томах / за ред. О.О. Мельничука. – Т. 1–6. – К.: Наук. думка, 1983–2012.
5. Кочерган М.П. Словник російсько-українських міжмовних онімів / М.П. Кочерган. – К.: Академія, 1997. – 399 с.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
7. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. в 2-х томах / Ред. Л.Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1977. – 1978.
8. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
9. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка в 3-х томах / И.И. Срезневский. – М.: ГИС, 1958.
10. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А.А. Тараненко. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
11. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986–1987.

Довбня Л.Э.

Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

Главацкая Л.И.

Винницкий национальный медицинский университет
имени Н.И. Пирогова

СПЕЦИФИКА СЕМАНТИКО-ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ИСТОРИИ УКРАИНСКИХ ГЛАГОЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ СОСТОЯНИЕ ПОКОЯ

Аннотация

В статье анализируются процессы развития семантики четырех праславянских по происхождению лексем, обозначающих состояния покоя (*спать, лежать, сидеть, стоять*), в украинском языке. В соответствии с выводами американского лингвиста М. Сводеша лексем, употребляющиеся для обозначения указанных состояний, имеют место в любом языке независимо от культурной истории нации – ее носителя, то есть входят в состав основного словарного фонда. В связи с достаточно длительным периодом функционирования в языке и с особенностями ассоциативного мышления человека указанные лексем претерпели семантические изменения, что в итоге привело к образованию у них разветвленных семантических структур. Осуществленный в исследовании историко-лингвистический анализ семантики лексем, обозначающих состояния покоя, свидетельствует об особой продуктивности и регулярности метафорических транспозиций в пределах каждой указанной лексемы. Достаточно активно проявляется и метонимизация, однако она является локальной и фиксируется в отдельных лексических единицах.

Ключевые слова: состояния покоя, глаголы, семантические изменения, семантическая история, трансформационные процессы, метафоризация, метонимизация.

Dovbnia L.E.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Grygory Skovoroda

Hlavatska L.I.

National M.I. Pirogov Memorial Medical University of Vinnytsia

SPECIFICITY OF SEMANTIC AND TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN THE HISTORY OF UKRAINIAN VERBS DENOTING THE STATE OF REST

Summary

In this article we examine the development processes of semantics of four Slavonic origin lexemes denoting the states of rest (*to sleep, to lie, to sit, to stand*) in Ukrainian language. According to the American linguist M. Swadesh lexemes indicating these states exist in any language, regardless of the cultural history of the nation – its medium, that is to say they are in the basic vocabulary fund. Due to the relatively long period of their functioning in the language and due to the peculiarities of associative thinking of a human these lexemes suffered semantic changes that finally led to the creation of branched semantic structures in them. The historical and linguistic analysis of semantics of the lexemes denoting the states of rest made in the study demonstrates a special performance and regularity of metaphorical transpositions within each specified lexeme. Metonymy is also quite active there, but it is local and recorded in separate lexical units.

Keywords: states of rest, verbs, semantic changes, semantic history, transformation processes, metaphor, metonymy.